

«Доруобуйаларын туруган хааччахтаах оҕолорго саха национальнай оонньуулар»

УДК 373.24(072)(571.56-37)

ББК 74.100 (2Рос.Яку)

Пособие «Доруобуйаларын туруган хааччахтаах оҕолорго саха национальнай оонньуулар» оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин педагогтарга доруобуйаларынан хааччахтаах оҕолорго физкультура дьарыгын интириэһинэйдик, араастык ытарга көмө буолуо. Методическэй пособие үөрэхтээһин программатынан “Төрүөбүттэн оскуолаҕа дылы” уонна ФҮӨП-н ирдэбиллэрин тутуһан оһуһулунна.

Пособие ОИҮӨТ педагогтарыгар, оскуола иннинээҕи педагогика специалистарыгар ананар.

М63

«Доруобуйаларын туругунан хааччахтаах оҕолорго саха национальнай оонньуулар»: оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин тэрилтэлэрин педагогтарыгар практической (методической) пособия / сост.: А.Б Алексеева – Нам, 2024. - 42

Кириитэ

Үөрэхтээһин систематын тупсарыгар уопсай үөрэхтээһин тэрилтэлэригэр комплекснай көрүүнү үлэ практикатын киллэрийини модьуйар, сөптөөх кэмигэр туһаайы хас биирдии Доруобуйаларын туругунан хааччахтаах (кэлин – ДТХ) оҕолорго кини сааһыгар сөп түбэхэр усулуобуйаны, хас биирдии өрүтүн сайыннарыы, туох да итэҕэһэ суох личноһы үөскэтии, уонна сөптөөх үөрэҕи ылыныта буолар.

Доруобуйаларын туругунан хааччахтаах оҕолор – бу араас психическэй эбэтэр физическэй кэһилиилээх оҕолор. Манньык оҕолорго араас категориялаах оҕолор киирсэллэр, оннук биирдэстэринэн санарар саналара мөлтөх оҕолор. ДТХ оҕолор ис туруктара мөлтөх, физически кыахтара суох, түргэнник сылайаллар. Иитиллээчилэр саамай улаханньык ыарырҕатар көрүннэрэ, киэн сиргэ ориентировкатыгар сөптөөх хамсаныыны, тэннэһик функциятыгар сыһыаннаах араас уустук координационнай физическэй эрчиллиилэр; сүрүн хамсаныы оноһулар техниката эрэйдэнэр.

Үлэни былаанныырга, чуолкайдык хас биирди оҕону эт-хаан өттүнэн кыах баар чаччытын сирэйдээн көрүүххэ наада. Эти –хааны эрчийэр дьарыкка кириэн иннинэ, физкультура инструкторыттан араас ыарыылары, ону таһынан эт –хаан эрчиллиилэрэ медицинскэй көрдөрүүгэ уонна утары көрдөрүүгэ сөп түбэхэрин билиитин ирдэниллэр. Оҕолор ыарыыларын учуоттуур сурунаал оноһулар. Утары көрдөрүүлээх буоллабына, оҕо ураты ыарыыттан көрөн учуоттаан холбоһуктаах эрчиллиилэри атынга солбуйаллар.

Бу билии оҕо доруобуйатын эмсэҕэлэппэт гына, ону таһынан оҕо потенциалнай кыабын булуутугар, табыгастаах суолу быһааран сайыннарыга уонна коррекциялааһынга, педагогка булгуччулаах. Туттар быһыы кэһиитигэр, хаптаҕай уллунахтаахтарга аналлаах эрчиллиилэр туһаныллыахтаахтар, сүрэх-тымыр ыарыһахтарга кыра (чэпчэтиилээх) нагруккалаах эрчиллиилэр буолуохтаахтар.

Ордук көдүүстээх үлэни физическэй культуура инструктора бу хайысхаҕа үөрэхтээһин тэрилтэтин араас специалистары кытта бииргэ мэлдьи алтыһыта буолар, чуолаан психологы кытта (релаксирующей оонньуулар, бэйэни-бэйэ расслабляющей массаж), иитээччилэри кытта (хамсаныылаах оонньууга лексическэй тиэмэлэри карта-схеманнан тутулуга суох дьарыкка туһанан иннинэри), учуутал-логопеды кытта (хамсаныылаах дьарыкка санарылар тыллары, кылгас хатыыланар хоһооннору үөрэтии), медицинскэй үлэһити кытта (оҕо доруобуйатынан группаҕа сөп түбэхэринэн индивидуальной картатын толоруу).

Доруобуйаларын туругунан хааччахтаах оҕолорго Саха национальнай оонньуулар психифизическэй сайдыытыгар ньыма буолар.

Норуот культуурата үйэттэн үйэҕэ бэриллэн тутан сылдыааччы традицията, опыта, нация быһыытынан билиитэ, ону таһынан философскай, майгы-сигили өттүнэн уонна кэрэни көрүү дьулуһуута. Личность буолуу кэрдиис саҕаланыытыгар бэйэ норуотун культууратын үөрэтии – аныгы үөрэхтээһин сибилигин уһулуччу суолталаах сорууга.

Национальнай культуураны холбоһун ньыматынан биир көдүүстээх, умсулбаннаах уонна оскуолаҕа кириэн иннинэ саастаах ДТХ оҕолорго кыаллар - норуот оонньуута буолар.

Норуот оонньуулар сүдү суолталаах баай традициятын көлүөнэттэн көлүөнэҕэ биэрэр ньыма. Кинини тулалыр баар чаччы хайысхатын өйдөөһүн, үгэһи, традицияны,

норуот сиэрин-туомун, ону таһынан олоххо туһалаах үөрүйэҕи, сатабылы. Традиционной оонньуулар оҕолору иитиигэ дэгиттэр ньыма буолар, оҕо өйүн иитэр, ону таһынан майгытын-сигилитин, этин-хаанын бөҕөргөтөр. Кинилэр туох баар хайысхата норуот айар улэтин уобалаһыгар көстөр. Оҕолор оонньууга кыттан материально эрэ буолбакка, ону таһынан норуотун культууратын өйүн - санаатын өтө киирэн өйдүүллэр (2).

Үүнэн иһэр республикабыт көлүөнэтин иитии сүрүн ньыматынан, дириг төрүөттээх Саха Республикатын (Якутия) норуотун оонньууларын аныгы уопастыба биир бүттүүн өй-санаа культуура быһыытынан көрүөххэ наада.

Норуот оонньуулар, оҕолору национальной культуураҕа кыттыннардахха, кинилэргэ үчүгэй эмоция сыстар. Бары холбоһуктаах норуот оонньуулар, оҕолору, бииргэ оонньооччуларга болҕомтоҕолоох сыһыанга үөрэтэр, биир уопсай тылы буларга, бу үөрэнээччилэргэ атын кинини өйдүүр дьоһуру, бииргэ үлэлиир кыаҕы үөскэтэр. Оонньуу көмөтүнэн оҕону баар буолуохтаах буолууга убаастабыллаах сыһыан, норуот уруккуттан олоҕорбут сиэригэр-туомугар, олоххо киирбит кини быраабылата быһыта майгыта –сигилитэ үөрэтэр. Оҕолорго оонньуу – дьоһуннаах дьарык, үлэбэ сыһыарар, олох киэн аартыгар бэлэмниир. Оонньуу – иннинээҕи уопастыбаҕа үлэлиир, үлэ бырааһынньыктарын кытта тэннэ, холбуу элэмиеһин курдук, үлэ түмүктүүр чааһа, уонна ордук үлэ хаамытыгар генеральной репетиция курдук буолар.

Оонньуу биир улахан хайысхатынан биһиги уопсай национальной культуурабыт буолар. Кини араас өрүттээх туох баар материальной уонна өй-санаа айар үлэтэ көстөр.

Уопсай соруктара

- Хамсаны хаачыстыбатын сайыннары (сүүрүү, кыах, тулуур, координация) : араас көрүнү тэрийии, оҕолору дьүөрэлэхэр физическэй сайдыытыгар көмөлөһүү, көбүлээн хамсанар үлэтин өйөөһүн.
- Сүрүн хамсаныны уонна хамсатар хаачыстыба үөрүйэҕин уонна сатабылын тупсары: сөптөөх туттар быһыыны үөскэтии, кэрэ хамсаныны, кэрэни иитии.
- Оҕолорго көхтөөх хамсаны наадатын сайыннары уонна физически тупсары: бэлэм буолууну уонна хамсанылаах оонньууга кыттар интириэс үөскэтии, физическэй культуура компонена наадалааһын үөскэтии. Оҕолор көбүлээн хамсанар усуллубуйаларын хааччыйы.

Оҕолору кытта үлэлиир сибилегин үһүлүччү суолталаах соруктар:

- Улахан уонна кыра моторикаларын сайыннары
- Көнүл барыыны сайыннары (тутулуга суох буолууну, сыаллаах буолууну) оҕолору хамсатар, көбүлээн хамсанары уонна тутта сылдыытын.
- Хамсанар хаачыстыбаны тэрийии: тэтимнээх, ону кытта тулууру уонна үһүн кэмнэ көхтөөх хамсаныны, координационнай кыаҕы.

Оскуолаҕа кириэн иннинэ үөрэхтээһин тэрилтэтин усуллубуйатыгар ДТХ оҕолорго эт-хаан эрчийиитин тэрийэн иитии адаптивной физическэй культуураҕа олобуран туттулар.

Эрчиллиилэртэн саамай ордук тыһынар гимнастика, холкутуйуу эрчиллиилэр, координацияны уонна туругу сайыннары, кыах хаачыстыбатын сайыннары (утаралаһы), тутта-хапта сылдыыларын коррекциялааһын, киэн эйгэбэ хаамыны тэрийии.

Биир сүрүн суолталаах проблеманнан, физическэй культуура дьарыгар оҕолорго мотивацияны үөскэтии буолар. Бу үһүлүччү суолталаах проблема. Төһөннөн дьарыкка

мотивациялаахтар даџаны, соччоннон кѳдүүстээх үерэхтээһин тутуруктаах, ситиһэр түмүгэ таһымнаах, ол аата бүтүүн кинилэр сайдыылары буолар. Бу боппуруос ханнык сатабылы уонна ньыманы үлэтигэр тэрийэн физическэй культура инструктора туттан быһаарарыттан уонна оѳолор дьарыктаналлара ситиһиитэ тутуруктаах. Физическэй культуура инструктора сүрүн соруга, оѳолору эт-хиин эрчийиитигэр интириэһи үөскэтиитэ буолар.

Саамай үчүгэй ньыма - хамсаныылаах сангарар оонньуулар. Хамсаныылаах оонньуу – иитиллээччилэр биир саамай таптыыр дьарыктара. Эт-хаан эрчийиитин дьарыга биир сүрүн чааһынан буолар. Бу оонньуулар оѳолорго чочуйан биэрэр сөптөөх боростуой хамсаныы (хаамыы, сүүрүү, ыстаныы). Оѳолор модьуйуута суох сүүрэргэ, ыстанарга үөрэнэллэр.

Уһуяанна ДТХ оѳолор эттэрин-хааннарын эрчийиитин сайдытыгар туруроруллубут коррекционной сайыннарар үлэ, оѳону физически сайыннарар уонна доруобуйаларын бѳбүргөтөр, оѳо ситиһиитин иннинэрэр.

Оскуолаѳа кириэн иннинэ үерэхтээһин тэрилтэтин усулуобуйатыгар ДТХ оѳолор физически сайдыылары, ону таһынан психически араас элбэх уратылааѳа, эт-хаан эрчийэр иитэр процеһын тэрийиитигэр сабыдыаллыырын, болѳомтоѳо ууруохха наада.

ДТХ оѳолор физически сайдыыларын уратылары

- Түргэнник сылайаллар
- Улахан уонна кыра моторикалара кэһиилээх
- Тутта-хапта сылдыылары кэһиилээх
- Мышечнай тонустара кэһиилээх
- Киэн эйэгэѳэ ориентациялара кэһиилээх
- Хамсанар хамсаныылары бытаан
- Көңүл хамсаныылары хааччахтаах
- Тирэхтэрэ уонна көрөр-хамсанар координациялара кэһиилээх

ДТХ оѳолор психически сайдыыларын уратыта

- Ылынар ингэриниитэ намыһах
- Түмүллэр болѳомтото мөлтөх
- Бытаан
- Өй дьѳбура намыһах
- Коммуникацията уонна социализацията кэһиилээх
- Дьарыкка интириэһэ суох
- Толкуйдуур дьѳбура ситэтэ суох
- Бардам буолун сөп
- Бэйэни тэрийэн үлэлээһиннэ ыарырѳатар

Оскуолаѳа кириэн иннинэ үерэхтээһин тэрилтэтин үлэтигэр ДТХ оѳолор эттэрин-хааннарын сайдытын уонна физическэй иитиилэрин учуоттаан көрөн, оѳо этин-сиинин функциятын тупсарытыгар, сүрүн хамсаныытын коррекциялаан сайыннарытыгар, араас хамсанар үөрүйэбин, моторикатын уонна көрөр-хамсанар координацияларыгар туһайыллар. Бу үлэ оѳо олоѳун бүтүүн оскуолаѳа кириэн иннинэ үерэхтээһин тэрилтэтигэр хабар. ДТХ оѳо күннээѳи режимыгар оскуолаѳа кириэн иннинэ үерэхтээһин тэрилтэтигэр спортивнай бырааһынньыктары, салгынна араас оонньуулары уонна аралдьыйыны, аѳыйах мүнүүтэлээх хамсаныылаах оонньуулары, араас көрүгнээх гимнастиканы, биирдиилээн эти-хааны эрчийи, хатарыы процедуратын

физическэй иитиигэ булгуччулаахтык киллэриэххэ наада. Группаларга араас саастаах ДТХ оҕолор бааллар, ол оҕолортон араас көрүннэ сыһыаннаах ДТХ буолаллар, ол иһин физическэй иитиигэ оскуолаҕа кириэн иннинэ үөрэхтээһин тэрилтэтэ биирдиилээн иитиллээччини учуоттаан араналаан сөптөөбү туһанар. Физическэй культуура инструкторын тэнэ иитээччи дьарыкка кыттар. Садаанньаны онорууга көмөҕө наадыаччыларга, наада буоллаҕына хаамыыларын коррекциялыырга, дьарык кэмигэр бэрээдэги көрүүгэ педагогтар оҕолору кытта тэннэ сылдысыһаллар.

Физкультура дьарыгын ис тутула стандартнай уонна үс чааһы холбуур – кириитэ, сүрүн чааһа уонна түмүгэ.

- Сүрүн чааһыгар оҕону активнай физическэй нагрузкаҕа бэлэмниир уонна араас хаамыыга, сүүрүүгэ киллэрэр.
- Сүрүн чааһыгар былчын араас бөлөхтөрүн дьарыктыыр, уопсай сайыннарар эрчилииһи (УСЭ) киллэрэр уонна сүрүн хамсаныылаах көрүнү, тематическэй хамсаныылаах оонньуу.
- Түмүктүүр чааһыгар психоэмоциональной туругун бэрээдэктээн булларар уонна кыра хамсаныылаах оонньууга, тыһынар гимнастика эрчилииһин киллэрэр, оҕолор көхтөөх буолуу хамсаныыларын, тыһынын чөлүгэр түһэрэн салайар.

Дьарыкка сахалыы национальной оонньуулар араас физическэй эрчилииһи киллэриллибитэ, бары сүрүн хамсаныы сайдытыгар түһаайыллыбыта (хаамыы, сүүрүү, ыстаныы, сыллааһын, ыттыы, быраҕааһын), ону таһынан уопсай сайдытыгар эрчилииһи, көхсү былчыннарын, сарын унуогун уонна билэни бөбөргөтүүгэ, хамсаныы координациятыгар, сөпкө туттан-хаптан сылдыһыны үөскэтии, тэриҕи сайыннарыы, кыра уонна улахан моториканы эрчийэн сайыннарыы.

Бэлиэтиэххэ наада, сорох түгээннэргэ үгүс ДТХ иитиллээччилэр физическэй иити дьарыгар көмөҕө наадыаллар. Үгүс оҕолор көтөрүк хамсаныылаахтар, сабардама толорута суох буолан, былчыннара асинхронно киллэрэн үлэлиир, ритмичнэйэ суох. Былчыннара намыһах кыахтаах оҕолор илиилэрин өрө көтөҕөллөрүн, иннилэригэр ууналларын, туора туталларын, атаһарын көннөрөллөрүн уонна токуруталларын ыарырҕаталлар. Сорох оҕолор туруктара уонна хамсанар координациялара кэһиилээх буолар, ол барыта туран эрэ хаамыыларыгар, сүүрүү ритмын бутуйуутугар, солута суох илии хамсааһыныгар, ситэтэ суох хамсаныыларыгар түөрэккэйдииллэрэ кестөр. Холобур улахан киһи көмөтө суох оҕолор туох эмит предметын харбаан ылбаттар, этиллибит миэстэҕэ сатаан уурбаттар эбэтэр бырахпаттар, мэхэйи туора хаамыы эбэтэр сүүрүү уо.д.а. ДТХ үгүс иитиллээччилэргэ физическэй хаачыстыбалара намыһах таһымнаах, хамсаныы үөрүйэҕэ суох, хамсаныылаах оонньууну ылыныыта олус ыарахан буолар. Бу уратыта сүрүн хамсаныы функциятын сайдытыгар уустуктардаах ол иһин коррекция ирдэнэр.

ДТХ оҕолору хамсаныылаах дьарыкка үөрэтиигэ, улахан киһи хамсаныытын көрдөрөн, үтүгүннэрэри туттуохха сөп. Оҕо хамсаныыны онороругар үгүстүк улахан киһи көмөтө наада буолар: кини оҕо илиитин эбэтэр атаһын сөптөөх хайысхаҕа тэйитэр, кинилиин тэбис тэннэ мээчиги быраҕар уонна хабар, мэхэйдэри атыллыыллар уо.д.а. бу оҕоҕо бэйэтин этин-сиинин туругун киэн сиргэ хамсанар билиитин үөскэтэн тириэрдэр. Практически көмө оҕоһулар кэмигэр холкутук уонна чуолкайдык бу кэһнэ ханнык хамсаныы оҕоһуллауохтааһын этиллэр. Эрчилииһини эбэтэр тэттик эрчилииһи оҕоҕо

онорого чэпчики буолуон наада уонна кыра кыралаан уустугурдан иһэрэ улахан суолталаах. Туох баар бары хамсаныы элбэх хатылааһыны, улахан киһи көрдөрүүтүн уонна көмөлөһүүтүн эрэйэр. Араас хамсаныылаах көрүн сайдыытыгар предметно-пространственной эйгэ сөптөөх оборудованияны тэрийиитин сабаҕалыр. Норуот оонньуулары уонна көр-нар саха культууратын норуотун үгэс буолбут быстыспат сорҕото буолар, өбүгэлэрбитигэр күннээҕи олохторугар сүрүн миэстэни ылар.

Үөрэтии хамсааһынын үрдэтэтэргэ сыаллаах араас спортивной тэрили, ону таһынан ДТХ оҥолоругар сенсорнай көбүлээһин приемун туттуу буолар.

- Тутан –хабан (тактильной) - араас массажнай дорожкалар, ковриктар, массажнай мячиктар, араас тутуллаах , материаллаах, көрүн барамайын ылынааһын.
- Көрөн (зрительный) – араас өгнөөх уонна көрүннээх спортивной тэрил, чабылхай спортивной модульлар, көрдөрүү материаллар, иллюстрациялар.
- Дорҕоонноох (звуковой) – тематическэй музыкальный композициялар.
- Санарар (речевой) – хамсаныыны чуолкайдык сангаран инструкциялааһын.

Үөрэх процеһын бары кытааччыларыгар, ДТХ иитиллээччилэри эт - хаан иитии дьарыгар үтүө сыһыаны, эйгэни оҥоруохха , кыра ситиһиилэрин иһин оҥолору хайбыахха, физическэй культура дьарыгар интириэһи үөскэтиэххэ уонна сүрүн хамсаныыны баһылырыгар мотивациялаахха наада.

Күөрчэх

Сыала: хамсаныы координациятын сайыннарар, илии салбаҕын күүһүн түмэр сатабыл. Илии салбаҕын былчыннарын сайыннары. Болҕомтону түмүү.

Оонньууну ойуулааһын: Көнө ньуурга икки ытыстарынан күөрчэҕи эрийэллэр уонна илиилэрин хомуйаллар. Төһөннөн күөрчэх өр эргийэр, ол кыайар.

Хабылык

Сыала: Киэн сиргэ ориентацияны, өйү - санааны уонна логиканы сайыннар; кыра моториканы; хамсаныыга көхтөөх буолуу, эт-хаан хаачыстыбатын сайыннар.

Оонньууну ойуулааһын: Кыттааччы ытыһыгар хабылыгы тутан баран үөһэ быраҕан кэбиһэр, онтон ытыһын тас өттүнэн хабан ылар. Онтон эмиэ хабылыгы үөһэ быраҕан, ытыһын эргитэн, тарбахтарынан биир хабылык хаба сатыыр.

Тырыынка

Сыала: Киэн сиргэ ориентацияны, өйү - санааны уонна логиканы сайыннар; кыра моториканы; хамсаныыга көхтөөх буолуу, эт-хаан хаачыстыбатын сайыннар.

Оонньууну ойуулааһын: кыттааччы биир илиитигэр туруору тутан баран, алын төбөлөрүн остуолга уурдаран, хапсыһыларын эмискэ мөлтөтөр. Онтон көңүллүк сытар палочкалары хомуйар, ол кэнниттэн ньуоска курдук оҥоруулаах анал палочкалар көмөлөрүнэн атыттары олус сэрэнэн таһаарар. Тырыынка (палочка) мас кыра да хамсааһыннаах буоллабына - кыттааччы оонньууттан тохтуур, тырыынкалары аныгыскы оонньооччуга бэриллэр. Кыттааччылар түмсүүлэрин кэнниттэн күрэхтэһии тохтуур. Кыайыылаахтар сүүмэрдэммит тырыынкатын ахсаанынан быһаарыллар. Бу көрүннэ сүрүн инвентарынан матан оҥоруллубут тырыынка буолар. Тырыынка кээмэйэ: үһүна-12 см, кэтитэ — 3-4 мм, кэтитэ — 2 мм. Тырыынка ахсаана 30 устуука.

"Обуустар охсуһуулар»

Сыала: хамсаныыга көхтөөх буолууну сайыннарыы, эт- хаан хаачыстыбата, дуоҕабардаһар дьобуру сайынналар, саастыылаахтарын санааларын кытта сөпсөһөр, оонньуу быраабылатын тутуһар.

Оонньууну ойуулааһын: Сиргэ 1,5 м эбэтэр 2 м уһуннаах кэрчигэ бэлиэтэнэр, ортотунан линия ыытыллар. Оонньооччулар линия араас өртүнэн түөрт атахтаан тураллар уонна төбөлөрө (санныларынан) тирэхтэнэллэр. Хамаанданан «кэйсэбит» диэнинэн сабаланаар, бэйэ- бэйэлэрин үтэллэр. Утарылаһааччыны 0,5 м линияҕа таһаарааччы кыайар.

«Уулааччы»

Сыала: олох- дьаһах, эт- хаан өттүнэн чэбдигирдии, илии- атах тутуутун сайыннарыы. Болҕомтону түмүү, чуолкайдааһын, физика хаачыстыбата.

Оонньууну ойуулаан: сир үрдүгэр сутурук саба иһит уураллар уонна ууннан толороллор. Оонньооччу уна илиитинэн ханас кулгаабын тутар, ханас илиитинэн атабын уллунахтарын ылар уонна манньк балаһыанньаҕа иннэри түһэн уу иһиэхтээх. Илиитин түһэрэр буоллабына, оонньууттан тахсар. Кыайыылаабынан илиитин түһэрбэккэ ууну испит киһи буолар. Уу оннугар кэмпиэти ууруохха сөп.

"Бадараан нөнүө".

Сыала: киэн сиргэ ориентацияны, өйү- санааны сайыннарыыны; кыра моториканы; хамсаныыга көхтөөх буолуу, эт-хаан хаачыстыбатын сайыннараарга; ,

Оонньууну ойуулааһын: площадка биир өттүгэр 4-5 оҕо, хас биирдии оҕоҕо иккилии фанера эбэтэр хаптаһын. Нөнүө өттүгэр (6- 8 км.) - Кытыл. Кыттааччылар бадарааны туораан кытылга тийиэхтээхтэр, иннилэригэр дощечканы уура уура үктээн инниклэрин диэки сыбарытан иһиэхтээхтэр.

«Дулбалар»

Сыала: сымса тулурдаах буолуу.

Оонньууну ойуулааһын: Бэйэни тула үстэ эргийэллэр уонна дулбалар диэки туруналлар. Ким дулбалары таарыйбатах ол кыайыылаабынан буолар.

Маһынан тустуу

Линия тардыллар. Икки киһи сирэйинэн утары линия икки өттүгэр ололорлор. Икки илиитинэн маһы туталлар, атахтарын тинилэхтэринэн тирэнэн, маһы тардаллар. Утарылаһааччыны линия нөнүө тартабына ол киһи кыайар.

Оонньуу быраабылата. Сигнал нөнүө иккиэн биир тэннэ маһы тардыахтаахтар. Мас тардыһытыгар атах тинилэбин балаһыанньатын уларытар сатаммат.

Тардан ылар оонньуу (биилэриттэн тардыһыы)

Хас биирдии кыттааччы хаасты муостаҕа ололорлор, бэйэ- бэйэлэрин биилэриттэн тутуһаллар. Инники кытаанах уонна күүстээх (төрүт-силис) кытааччыны талаллар. Манна туох эрэ хамсаабат гына бөбүргөтүллүбэт гына ыылллар. Площадкаҕа ол бағана буолуон сөп. Атыттар уопсай күүһүнэн тэйтэргэ кыһаналлар. Бу оонньуу нууччалыы "Эриэппэҕэ" майгынныыр.

Оонньуу быраабылата. Кыайыылаабынан саамай күүстээх , кимиэхэ да хотторботох, эбэтэр бөлөбүнэн аабыллар. Кыттааччылар ахсааннара эрдэттэн быһаарыллар. Оонньууну сигналынан саҕалыахха наада.

Куруһуогу ытыы (Салгыдыйыы)

20-25 см диаметрдаах, сахалыы оһуордаах картоннай дискэни (былыр туос иһиттэн оһуһуллубут, иккитэ тигиллибит). Дискалар эркингэ эбэтэр остуолга ыйанан тураллар. 3-5 м тэйиччи сиргэ алта (эбэтэр төгүрүк тумбочкаҕа) туруоруллар, кытааччылар тула хас да төгүл мээчиктээн эргийиэхтээх уонна дискэҕэ (сыалга) бырабыахтаах.

Ким төһө элбэхтик тумбочканы эргийбит уонна сыалы бырахпыт ол кыайыылаабынан аабыллар. Улахан оҕолорго мээчик оннугар оҕунан ытарга сүбэлиэххэ сөп.

Оонньуу быраабылата. Кэрдэттэн сэрэтиэххэ наада, хас төгүл эргийин туһунан. Биир чопчу миэстэттэн туран сыалы бырабыллар.

«Хабылык» оонньуута («Сардана»)

Хас биирдии ыалга Саха көмүлүөк оһоҕун уматарга боростуой тырыынка (сардана) оонньуулар. Кыра оҕолор оонньоотохторуна, кэлин сыһыа дьиэ кэргэн чилиэннэрэ эмиэ оонньоон барбыттара. Лучинка оонньуута ааҕарга, сыаналыырга, толкуйдуурга, түргэнник толкуйдуурга үөрэтэр. Ол курдук сарданаҕа оонньооһун Саха национальной «Сардана» 16 см уһуннаах, 0,9 мм кэттиттээх, 0,4 мм халыннаах, икки ойоһоһунан сытыы кырыылаах 30 устуука. Оонньооччу ытыһыгар 10-20 см үрдүккэ өрө бырабыар, ытыһын таһынан хабар. Туттуллубут палочкалары эмиэ өрө бырабыар уонна ытыһынан тутар. Туттуллубут палочкалар – ат икки аңы арахсаллар. Кэлин тihэбэр, биир палочка хааллабына, кини оонньуурун салгыыр. Оонньооччу орто уонна аата суох тарбахтарынан туура тарда сатыыр. Оонньуу түмүгэр кыттааччылар "сылгыларын" аабыллар. "Сылгылартан" барыларыттан элбэх оонньооччу «тойон»буолар.

«Хаамыска» оонньуу - "биэстии таас" оонньуу

Оонньооччулар ахсааннара хааччахтамат. Оонньооччулар остуолга олороллор. Ытааччы кубиктары ылан үөһэ бырабыан кэбиһэр, оттон оонньооччулар хабыахтаахтар. Бэлиэлээх кубик кимиэхэ түбэспит ол оонньууну саҕалыыр. Бастакы оонньооччу 5 кубик уна ытыһын ылан «сүрүн» кубиктары түһэрэн, уоннаабылар 4- тэ остуолга ыйан, бырахпытын хабыахтаах. Хас биирдии кубогы үөһэ бырабыан, остуолтан сүүмэрдир: биирдии- 1- кы, 2- тэ иккискэ, бастаан 1, онтон атыттара 3- гэр иккитэ – 3- түү, тутта 4 кубигы – 4- түү төгүл.

5 приемна: "сүрүн" үөһэ бырабыан баран, атыттары остуолга сааһылаан уурэн иһэр, онтон иккистээн бырабырыгар хомуйан ылан кэбиһиэхтээх.

6 прием: оонньооччулар ханнык баҕарар кубик ыйаллар, оттон оонньооччулар тутта ылыахтаахтар, ону биэрбэккэ, тihэбэр бу ыйыллыбыт кубик ылыахтаахтар.

7 прием: тыаһаан- ууһаан 4 кубогу барытын хомуйар.

8 прием: хаһас илиитинэн олбуор аанын онорор, оттон уна өттүгэр ытыһынан туттаат, хаһас илиитинэн сапсыйан 4 кубика остуолугар бырабыан кэбиһэр. Оонньооччулар ханнык баҕарар кубик ыйаллар. Кини оонньообот, оонньуу онгостубакка, уна илиитинэн «кылаабынай»көтөн иһэр уна илиитинэн кубиктары сотон кэбиһэр. Бүтэһик ыйыллыбыт кубик аанынан көтүтэр. Маны барытын биир сомоҕо онорор киһи кыайыылаабынан аабыллар. Оонньооччу сыһа- халты оонньуур эбэтэр оонньуур буоллабына атын

оонньоуччуга салгыы барар. Били, урукку оонньооччу сыыспытыттан сажалаабыт. Оонньоу биир илиитинэн эрэ онгоһулар. Илиини уларытар көгүллэммет.

«Бөрө» оонньоу (волчок)

7 см кээмэйдээх мас кубик ортотугар 7 см кээмэйдээх, харандаас уһунан сажа кээмэйдээх мас туруору аанньылар, кубиктан 1 см чорбойуохтаах. Бөрө чорбойон турарын курдук, күнү утары оонньооччу уочарытан эргитэллэр. Бөрө эргитэн баран, остуолга түһэриэххэ наада. Эргийэ түһэн тохтоон биир өттүнэн түһүөҕү. Хас биирдии өттүгэр араас бэлиэлэр уруһуйдаммыттар: Кириэс. 3 линия, 5 линия, ойбон. Хас биирдии оонньоуга 11 палочка бэриллэр. Бу кинилэр «баайдара». Бөрөнү эрийээччи ставка онорор. Биир бөрөнү эргитэр. Атыттар остуолу тонсуйаллар уонна хаһытыыллар "ойбон!». Бөрө 3 линиялаах үөһэ оҕуннааһына, 3 палочканы ылар, отон крестиктаах палочканы ды биэрэр, "ойбон" - 7,5 линияны биэрэр – барытын бэйэтигэр ылар. Биир киһи палочканы барытын кыайар ыллааһына, оонньоу санаттан сажаланар. Ставканы бары саналыы онороллор, ким эрэ "банкроттуур" буоллааһына, бэйэ- бэйэлэрин иэс ылыахтарын сөп.

"Тыксаан" оонньоу (фишкалар)

1 см диаметрдаах талах оонньоутугар 1,5 см уһуннаах, онтон 2 чаас устата тырытталлар. Биирэ уһуннаах, иккиһэ-көнө (киһи анарын курдук) буолуохтаах. Уопсай ахсаана 40- тан 60- гар диэри.

Оонньооччулар остуолга олороллор. 1 оонньооччу фишканы ытыс үрдүгэр хомуйан остуолга ыһар. 2 фишка бэйэбэйэлэрин үрдүлэригэр сыттааһына, ону сажаалчы оонньооччу ылар, началось первым. Ол кэнниттэн кини орто тарбааһынан " ытыалаан», эмиэ итинник балаһыанньага сытар фишкалары ытыалыыр. Фишка төттөрү сытар буоллааһына, кинини «төттөрү» ытыалыыллар.

Сыалга киирдэбинэ (атын фишкалары таарыйбакка) оонньооччу копилкатыгар ылар уонна оонньоурун салгыыр. Атын фишканы оонньооччу таарыйдааһына эбэтэр сыһа ытар буоллааһына, атын кыттааччыга хаамыытын биэрэр. Иккис оонньооччу остуолга бары фишкалары хаттаан бырабааттыыр уонна "ытыалаан» сажалыыр. Бары фишкалар бүтүөхтэригэр диэри оонньоуллар. Оонньоу түмүгэр, оонньооччулар бары пааранан остуолга бырабан кэбиһэллэр, ордубут фишкалаах киһи -кыайылаах.

Остуол оонньоутугар анал атрибуттар наадалар, холобур, мастан, унуохтан. Бу оонньоулар интэриһинэй, күрэхтэһэр майгылаахтар. Оонньоуларыгар кыра моторика, толкуйдааһын, сымса, түргэн уонна тулуурдаах буолуу курдук хаачыстыбалар сайдаллар, оҕолор ааһар- суоттуур үөрүйэхтэрин баһылыыллар. Манньык оонньоулар сурукка илиилэрин бэлэмнииргэ көдүүстээх.

Мас тардыһыта (Мүһэ иһин киирсии)

Мүһэ быһыытынан 40 см уһуннаах уонна 2.5 см диаметрдаах мас тутуллар. Сүрүн усулуобуйа, сигнал бэриллиннэбинэ эрэ - тустуу сажаланар, мүһэ туора балаһыанньага сытар буолуохтаах. Мүһэни бастакы былдыан ылбыт киһи кыайылааһынан аабыллар.

Кылайыы (Куобахтыы ыстаныы)

Ыстанга 3- с ыстаналааһынтан, икки атааһынан тэбис тэннэ, кэнники түһүү икки атаахха тэннэ буолуохтаах. Ыстаналааһын түмүгэ, брустан бастакы тэйэн ыстаныттан сажаланар уонна сири ханнык баһарар эти- сиининэн таарыйбыккынан быһаарыллар.

Кириэс (Кириэс тэбии)

Икки уһун мас 3 см. кэтиттээх, 70 см уһуннаах, 0,5 см халыннаах кириэстии сиргэ уураллар. Кытааччы илиитин көхсүгэр тутан баран, биир атабар туран кириэһи таарыйбакка эрэ ыстаныхтаах,. Кириэһи таарыйбыт буоллабына, хотторбутунан аабыллар. Ыстаны ахсаана аабыллар.

Көтөр диискэ (Тэлээрик)

Икки хос картонткаттан эбэтэр туостан 20 — 25 см диискэни икки өттүттэн сахалыы оһуор ойуулаах диискэни быһаллар. Диискэни үөһэ бырабыллар, оттон оонньоур киһи мээчигинэн бырабыллыбыт диискэни таба сатыахтаах.

Вариант. Оонньоуну улахан дьону кытта тэрийиэххэ сөп. Орто бөлөх оҕолоро, өрө бырабыллыбыт диискэни оҕунан ытыахтарын сөп.

Оонньоу быраабылата. Мээчиги бырабыы уонна оҕунан ытыы бириэмэтин оонньоучу бэйэтэ быһаарар.

Балыксыттар уонна балыктар

Муостаҕа быа сытар төгүрүк формалаах — бу илим буолар. Төгүрүк формалаах эргимтэ ортотугар үс оҕо — балыксыт, уоннаабыта балык оонньооччулар тураллар. Балыксыттар бары площадканы сүүрэллэр уонна эргимтэбэ сүүрэн киирэллэр. Балыксыт оҕолор бултууллар.

Оонньоу быраабылата. Балык буолбут оонньооччу оҕолору эргимтэ эрэ иһигэр бултуохха сөп. Балыктар эргимтэ (илимтэ) сүүрэн киирэн тахсыахтаахтар оччоҕо балыксыт оонньооччу туппат. Элбэх балыгы туттааччы - бастын балыксыт буолар.